

KOCSIS GYULA Agrártörténet és agráretnográfia

Az 1949 novemberében feloszlott Néptudományi Intézetnek (Paládi-Kovács, 2002, 48.) A Magyar Népkutatás Kézikönyve címet viselő sorozatában K. Kovács László tekintette át az állattartás, a földművelés és a teherhordás kutatásában addig elért eredményeket. A földművelő gazdálkodás kutatásának forrásait, eredményeit tárgyaló, rendkívül alapos, gazdag szakirodalmi bibliográfiát is tartalmazó összefoglalásában bemutatta a korábbi korszakokban a rokon szakmák által feltárt (ő a gazdaság- és művelődéstörténetet, nyelvtudományt, az agrárszakirodalmat említi ezek között) „igen tekintélyes tömegű ismeretanyagot”. Az értékelésben a múzeumokban őrzött eszközökről is szót ejt. „Tudjuk, hogy az ezredéves kiállításon a magyar földművelő kultúra is bemutatkozott, ha nem is teljes mivoltában.... **Régi** primitív anyaggal (falusi gazdasági eszközök) és **újjal** (az akkor használatos nagybirtoki szerszámfelszerelés) egyaránt. Sajnálatos azonban, hogy ezt az anyagot akkor – a maga teljes mivoltában – nem néprajzi, hanem gazdaságtörténeti (mezőgazdaság történeti) anyagnak tekintették és a mezőgazdasági múzeum anyagának szánták. Néprajzi anyagnak csak a paraszti (felfogásuk szerint primitív) gazdaságok szerszámanyagát ítélték. Ez a szemléletmód, amely a magyar földművelő gazdálkodást két részre bontotta és szerszámanyagát két (...) múzeumba utalta, hosszú időre hátráltatta mezőgazdaságunk tervszerű és rendszeres kutatását. Az 1920-as évekig csak nagyon szórványosan tevékenykedtek néprajzosaink tárgyunk anyagának gyűjtésében és feldolgozásában, mégis ...szép tömegű anyag gyűlt össze ...és ez az anyag nagyobb részét a múzeumokban őrzött mezőgazdasági szerszámok tömege.” (K. Kovács, 1948, 18-19.) A tanulmány egy másik helyén azonban kritikusan azt is megjegyzi, hogy „...a század eleji néprajzi múzeumaink csak tárgyakat gyűjtöttek. A földművelés szerszámanyagát – csak kezdetleges, különleges, kicifrázott tárgyakat – rendeltetésük világából kiszakítva gyűjtötték.”(K. Kovács, 1948, 19.)

A fenti idézet a 19. század végén, 20. század elején létező szemléletre, a gyakran gazdaságtörténetnek nevezett agrártörténet és az agráretnográfia - néprajz éles elkülönítésére utal. Ez a szemlélet az 1930-as évek végére, 1940-es évek elejére megváltozott, feltételezhetően a Magyarság Néprajza Györffy István által írt gazdálkodás fejezetének hatására is. A korszak kiemelkedő agrártörténésze Wellmann Imre a „Néprajz és gazdaságtörténet” címet viselő, az Ethnographiában 1947-ben megjelent tanulmányában már a következőket írta: „De nemcsak a közös tárgyak az egyező jelleg teremt a két tudomány között szoros kapcsolatot. Fontosabb talán, mert belső rokonságra vall, a módszer hasonlósága.” A néprajzkutató – mondja Wellmann – ha egy jelenségnek a leírásán túl magyarázatát is kívánja adni, mihelyt abból az etnikumra próbál következtetni történeti kérdéssel találja magát szemben.(Wellmann, 1947, 10.)

Tálasi István 1946-ban megjelent programadó és gyűjtésmódszertani szempontból is kiemelkedő tanulmányában (Az Alföld kutatásának kérdései és problémái) más feladatok megoldásában látja az agrártörténet szerepét. „Az Alföld népi mezőgazdálkodásának alapos megismerésére mindenekelőtt hívjuk segítségül az agrártörténetet. Ennek a tudománynak fel kell derítenie a lehetőségig az alföldi gazdálkodás méreteit az egyes időszakokon belül, figyelembe véve a nagybirtokokat, de elsősorban kiértékelve a teljes jobbágyság teljesítményeit.”(Tálasi, 1946/1979-80, 34.) Az előzőekben idézett szövegrész folytatásában a tájtörténet megismerését is szükségesnek tartja annak érdekében, hogy az Alföld, mint nagytáj a történeti időkben mely térségekben kedvezett inkább a földművelésnek, hol az állattenyésztésnek, illetve a kultúrtájak pusztulása mikor, milyen mértékben és milyen

következményeket előidézve zajlott. Ezen komplex vizsgálatnak célja annak feltárása, hogy az alföldi gazdálkodás XVIII – XIX. századi extenzív rendszerében meg lehessen különböztetni a pusztai (értsd! honfoglalás előtti) hagyományt és a Kárpát-medencében létrejött alkalmazkodást és alkotást.

Mintegy évtizeddel később az anyagi kultúra területén a háború utáni évtizedben folytatott vizsgálatok eredményeit összegző cikkében a Gazdálkodási Munkaközösség elméleti álláspontjának ismertetése során a következőképpen fogalmazott a professzor úr: „Az etnográfia történeti tudomány, ezért jellegének megfelelően a recens népi kultúra értelmezését is a történeti tényezők erős figyelembe vételével kell vizsgálnunk, ennek megértéséhez pedig a történeti anyag néprajzi elemzésével juthatunk közelebb. A recens jelenségek történeti bázison alapján történő vizsgálata azonban a jelenségeknek nemcsak korát, kronológiáját teszi pontosabbá, de legfőképpen megmagyarázza keletkezésük, alakulásuk, elmaradásuk okát a termelési és a társadalmi kapcsolatokból elemezve és így a morfológia és a munkatörténet reális tényekre tud támaszkodni, az összehasonlítás igényesebbé válik.”(Tálas, 1955/1979-80, 107.) A történetiség hangsúlyozása mellett lényegesnek tartom, hogy a szöveg kiemeli a termelési és a társadalmi kapcsolatok elemzésének szükségességét is, mint az értelmezés egyik alapjaként szolgáló megközelítést.

Az eddigiekben bemutatott vélemények arról szóltak, hogy a néprajzkutató számára miért hasznos, miért szükséges a történészek, általában a társtudományok által feltárt források ismerete, elemző, értelmező felhasználása. A másik oldalt, az agrártörténet és agráretnográfia egymást kiegészítő lehetőségeit, szoros egymásra utaltságát, az etnográfia által az agrártörténeti elemzés számára nyújtott információk értékelését a Fél Edit – Hofer Tamás által végzett átányi kutatásnak a Magyar Történelmi Társulat által 1962-ben szervezett vita egyik hozzászólásának kiragadott, de jellemző, többek, által is hasonlóképpen megfogalmazott részletével mutatom be. A résztvevők és hozzászólók – Szabó István, Balogh István, Szabad György, Wellmann Imre – értékelései közül az utóbbi véleményének kis részletét idézem, azért is, mert míg 15 évvel korábbi, fentebb már hivatkozott tanulmányában a néprajzi feladatvégzésben a történelem ismeretének szükségességét – az 1930-as évek szemléletének megfelelően – az ősiség és az etnikus specifikumok feltárásában látta, a vitában a recens néprajzi kutatás forrásértékét emelte ki. A szerzők „munkájuk historikusoknak szóló tanulságát mindenek előtt források feltárásában látják....S igazat kell nekik adnunk abban, hogy ...kellően alkalmazva mind a tárgyak, mind a paraszti visszaemlékezések hasznosan egészíthetik ki megszokott történeti, elsősorban agrártörténeti forrásainkat. A gazdasági eszközök, a háztartási felszerelés, ahogy ők megszólaltatják, az eleven munkafolyamatba illesztik, világot vetnek a falusi ember szinte minden életfolyamatára... a tárgyak fonálán rendre kibomlik előttünk a paraszti világ egész szövedéke.” (Vita, 1963, 573.)

Az ELTE Néprajzi Intézet megalapításának 50. évfordulójára rendezett tudományos ülésen Orosz István elemezte a történetírás és a néprajz viszonyát. Megállapítása szerint ha a kutatási eredmény felől közelítjük a kérdést, akkor a hasonló tárgykörben mozgó, részben azonos forrásanyagot használó agrártörténészt és néprajzost megkülönböztetni alig lehet. Fél Edit – Hofer Tamás átányi kutatásaira hivatkozva azt fogalmazza meg, hogy a néprajzi megközelítés kiindulópontja és alapja a közvetlenül megfigyelhető jelen, és az írásos és tárgyi emlékek a kiegészítést és kontrollt jelenthetik. Az agrártörténész pedig elsősorban az írásos emlékekre támaszkodik és ebből igyekszik a múltbeli élet teljességét kibontani.(Orosz, 1985, 16.)

A tudományos kapcsolódási lehetőségeknek, tudományközi együttműködésnek szükségszerűen vázlatos áttekintését azzal a néhány megállapítással zárom, amelyeket Paládi-

Kovács Attila fogalmazott meg a néprajzi munkák által feltárt jelenségeknek a közgazdaságtan elemzéseiben is felhasználható elemeiről szóló vitacikkében. (Paládi-Kovács, 1973.) Paládi-Kovács Attila gazdasági néprajzként határozza meg tárgyunkat (a terminológiai kérdésekre itt nem térnek ki). Többek között megállapítja, hogy a gazdasági néprajz az eszközváltások hátterét, a technikai és munkaszervezeti újításokat a gazdaságosság, termelékenység, teljesítmény oldalról – azaz a közgazdaságtanban is alkalmazott fogalmak oldaláról – is vizsgálta. Kiemeli és néprajzi példákkal alátámasztja, hogy bizonyos termelési tradíciók jellegzetesen adott csoportok, népek által képviselt kultúrákhoz kapcsolódnak (pl öntözéses – bolgár kertészetek). Megítélése szerint a gazdasági elemzések során nem lenne szabad figyelmen kívül hagyni a gazdasági élet regionális tagoltságát, valamint azt, hogy egy terület lakossága „nem **általában** munkaerő”, hanem számos tényező, közte a termelési hagyomány által meghatározott „**konkrét** munkaerő.”

Az agráretnográfia kérdéskörére visszatérve: Tálasi István 1970 januárjában Hódmezővásárhelyen tartott előadásában, mintegy az előző évtizedekben megjelent tanulmányainak összefoglalásaként az agráretnográfia negyedszázados tevékenységéről tájékoztatót. Ennek során az alábbi kérdéskörök kutatásában elért eredményekről szólt részletesebben: szántóművelés és az ehhez kapcsolódó tevékenységek, eszközök, munkafolyamatok, munkaszervezet valamint a szőlészet-borászat vizsgálatának elemei. Az újkori növényeink, a kertművelés és a rétgazdálkodás vonatkozásában jobbra az akkor folyamatban volt kutatásokról adott tájékoztatót, míg az állattartás kutatásában elsősorban az addigiakban hiányosan feltárt, illetve továbbra is vizsgálandó kérdésköröket sorolta fel.

Jelen előadásban természetesen nem lehetséges minden kérdésre kitérni. De úgy vélem nem is szükséges, hiszen számosan jelen vannak azok a kutatók akik a munkát végezték, azok a szerzők, akik a korábbi értékeléseket, áttekintéseket megírták. Tálasi István professzor úr és az imént utalásszerűen, név nélkül említett szerzők munkáiból dolgozhattam, de igyekszem elkerülni, hogy saját mondataikat hallják az én számból.

A továbbiakban a Magyarság Néprajza megjelenése és az 1970-es évtized közötti időszak agráretnográfiai feladat kijelöléseiről és az elvégzett munka néhány eredményéről kívánok beszélni. Egy évtizeddel a Magyarság Néprajza első kiadásának megjelenése után a korábban már említett, az Alföld kutatás kérdéseiről szóló áttekintésében foglalta össze Tálasi István az elvégzendő feladatokat. Ennek során említést tett az ármentesítés előtti „nedves” és az ármentesítés utáni „száraz” gazdálkodás, Duna-Tisza közti homoki gazdálkodás vizsgálatának szükségességéről, a gabonaneműek, a kapás-, ipari- és takarmánynövények termesztésének kutatatlanságáról, a termelési eszközök és munkamódok feltárásának időszerűségéről, a szántás, aratás, szemnyerés eszközeinek, munkaszervezeteinek feltárásáról, a zöldség- és gyümölcskertészet új ágairól és az ennek következtében kialakult / kialakított új gazdasági életformákról. Megítélése szerint számtalan pótlásra van szükség az alföldi szőlő- és gyümölcstermelés múltját, törekvéseit illetően is.

Programadó tanulmányában felhívja a figyelmet egy addig teljességgel érintetlen kutatási témára, a parasztság „földszeretetére” is. „A föld és a paraszt személyes viszonyát kellene helyileg, vagy általánosan feltárni, de nem azt, hogy a nép fia milyen földön mit termel, hanem annak igazolását, hogy a föld a vele dolgozónak személyes része, hozzá lelki szálak fűzik...” (Tálasi, 1946/1979-80, 38.) Egyes vélekedések szerint Tálasi István „az elméleti kérdéseknek nem mindig elsőrendű fontosságot tulajdonító” kutatók közé tartozott. A parasztság földszeretetére vonatkozó megállapítása sem elméleti szinten van megfogalmazva, mégis elméleti kérdést érint, elméleti jelentőségű, rendkívül érzékeny megfigyelést takar. A

Tálas István által kutatásra ajánlott vonás a kulturális antropológia egyik fontos kérdése. A antropológusok által folytatott elemzések szerint a világ bármely részén található paraszti társadalmak közös jellemzője a „földszeretet”, az ilyen társadalmak tagjai számára a föld nem pusztán termelési tényező, hanem szimbolikus értékek hordozója is.¹

Az előadásom bevezetőjében idézett, 1948-ban megjelent tanulmányában K. Kovács László nem csak az Alföld vonatkozásában, hanem országos kitekintésben vizsgálta az agrárnéprajzi – földművelési, szőlőművelési – kérdéskörök vizsgálatában elért eredményeket, sorolta fel a megjelent tanulmányokat, jelezte a hiányokat, esetenként a fehér foltokat. Ennek a részleteit – habár tanulságos lenne – terjedelmi okokból itt nem kívánom említeni. Egy dolgot emelnék ki, amely megítélésem szerint az agrár-etnográfia első öt éves tervében megfogalmazott feladatok meghatározásában az elméleti, a tudományos szempontok mellett a gyakorlati teendők felmérését is befolyásolta. „...hangsúlyoznunk kell a gyűjtés modern szempontú, rendszeres és tervszerű továbbfolytatását. Erre van ma a legnagyobb szükségünk ...legfőképpen azért, mert a földreform és a társadalmi berendezkedésünk új alapokra helyezése oly rohamos változásokat idéztek elő, hogy képtelenek leszünk a múlt állapotának felderítésére...Az kétségtelen, hogy gazdasági rendszerünk a múlthoz képest teljesen át fog alakulni...”(K. Kovács, 1948, 27.) Nem tudjuk, hogy K. Kovács László 1947-ben, vagy 48-ban mikor írta szöveget, de a földosztás befejezett ténye mellett a „fordulat évében” az egyre erősödő kulákellenes politikai- és média propaganda mellett már lehetett sejteni a paraszti magángazdaságok jövőbeni felszámolását, ebből következően a terepmunka elsődleges fontosságát. A elméleti megközelítés mellett a parasztság előrehaladott „felszámolódása” is oka lehetett annak, amit Kósa László 1976-ban a kutatás egyik kritikájaként fogalmazott meg: ”A kortárs földművelésnéprajzi vizsgálatok témaválasztása sajátos metszeteket ragad ki a népi gazdálkodásból. Történeti nézőpontból aprólékos részletességgel tárja föl tárgyának fejlődését, múltját, történeti tipológiát alkot, viszont mindebből gyakran csak áttételesen lehet következtetni a paraszti gazdálkodás (vagy akár csak szűken a földművelés) egészének rendszerére, fejlődési fokára, belső szerkezetére, további összefüggéseire.” (Kósa, 1976-78, 78.)

A magyar néprajz első öt éves tervének kidolgozását Ortutay Gyula 1949-ben jelentette be és 1950-ben a siófoki tanácskozáson vitatták meg. Szekciónk elnöke, Kósa László A magyar néprajz tudománytörténete c. munkájában a terv kidolgozásban meghatározó befolyást tulajdonított Tálas Istvánnak és kiemelte, hogy Tálas volt az, aki a legkövetkezetesebben képviselte a folytonosságot. Megítélése szerint Tálas István az 1930-as években kialakult elképzeléseket vitte tovább, „ egy később elkészítendő szintézis céljából a tematikus vizsgálatokat helyezte a középpontba”.(Kósa, 2001, 211.) A szövegrész folytatása, amely a későbbi helyzet ismertetését tartalmazza – utalásszerűen arra céloz, hogy a néprajzban is megnyilvánuló központi irányítás, bizonyos kedvező hatásai ellenére, gátolta a néprajz szemléleti megújulását. A szemléleti megújulás gátjai között azonban a konkrét politikai gátakat is meg kell említenünk. Ezek között az 1953-ban folytatott akadémiai vitát – a néprajz ellen elhangzott ideológiai vádakot olvashatjuk Kósa említett munkájában (Kósa, 2001, 203.) – megelőző tény a tiszai kutatók publikálásának politikai indítékú megtiltását említhetjük, késői „hajtásaként” pedig azt, hogy a magyar mezőgazdaság győzedelmes szocialista átszervezése végeztével magyarul nem jelenhetett meg a paraszti magángazdálkodásra alapuló falusi rendet a mindennapi élet jelenségei által bemutató Átány kötet. Ez utóbbiról – az olvasható idegennyelvű részek alapján – biztosan állíthatjuk, hogy elméleti és szemléleti újdonságot hozott volna a kutatásba.

¹ A paraszti társadalom sajátosságait vizsgáló kulturális antropológiai szakirodalom áttekintését lásd ! Alan Macfarlane: Az angol individualizmus eredete c. munkában.

Az 1950-ben tartott siófoki konferencián 8 munkaközösség és 10 munkacsoport felállítását határozták el. 1951-ben A földművelés és állattartás a feudalizmus és a kapitalizmus korában munkacsoport alakult. Ezt és az 1952-ben létrejött Gazdálkodási Munkaközösséget Tálasi István vezette. Belényesy Márta vezetésével az Anyagi kultúránk a XV. században elnevezésű munkacsoport alakult meg 1951-ben, 1952-ben pedig a Bél Mátyás munkacsoport, amelyet szintén Tálasi István vezetett. A Tárgyi Néprajzi Tanszékhez kapcsolódó munkaközösség tagjai nevéhez fűződnek a túlnyomórészt az 1960-as években megjelent monográfiák és szinte számtalan tanulmány. Egyes részleteket Tálasi István tanulmányából – Az anyagi kultúra vizsgálatának tíz éve (1945-1955) és A magyar agrárétnográfia kutatásának negyedszázada c. munkából ismerhetnek, idézhetnek fel. (Tálasi, 1955. és 1976-78.)

A továbbiakban a néprajzi kutatás három olyan ágáról kívánok még szólni, amely nem kifejezetten agrárétnográfiai irányultságú, de tudományunk ezen ágának számára is rengeteg tanulságot hordoz. Az egyik ág a Magyar Néprajzi Atlasz, amelynek négy kötetnyi kérdőíve 1958-ban jött ki a nyomdából és az elsődleges adatfelvétel 1959-1965 között megtörtént 260 hazai és 160 határokon túli kérdőponton. Az anyagi kultúra kérdéseinek jelentős része agrárétnográfiai kérdésekre vonatkozik, kár, hogy térképlapok megjelenését követtől még nem akadt vállalkozó az értelmezés elkészítésére.

A kutatás másik ágát a regionális és helyi néprajzi, helytörténeti monográfiák, valamint a megyei múzeumok évkönyveiben megjelentetett tanulmányok jelentik – egyetértőleg Kósa László tudománytörténetével. Ezek közül kiemelkedik az átányi monografikus gyűjtés, a falu életének igen részletes, a megfigyelt jelenségeket értelmező leírásával. Ennek agrárétnográfiai vonatkozásai közül néhányat – pl a cséplőgépek használatából következő, a gazdálkodás számos területére kiható változást – Hofer Tamás emelt ki a Magyar Történelmi Társulat által szervezett vitában. (Vita, 1963, 565) A felsorolhatatlan mennyiségben megjelent falumonográfiák a néprajzi megközelítés, feldolgozás tematikus hagyományait követték.

Harmadikként pedig az önkéntes néprajzi- és nyelvjárási gyűjtőpályázatra beérkezett, a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában kéziratban őrzött agrárétnográfiai pályamunkák említendőek. Ezen pályamunkák jelentős része az 1970-et megelőző és követő néhány évben készült, gyakran rendkívül alapos munka, amely Végh József, Hofer Tamás gyűjtési útmutatója alapján a szántás-vetés, hordás, nyomtatás, cséplés eljárásait mutatja be.

Az ülészak címében a 20. század közepe szerepel, mint bemutatandó korszak. Talán megbocsátható, hogy befejezésül a korszakhatáron kívüli adatokat idézek. Teszem ezt azzal a szándékkal, hogy az agrárétnográfia ismeretanyagának a 20. század második felében lezajlott mennyiségi és minőségi fejlődését, tanáraink, kollégáink és a magunk munkájának eredményét érzékeltessem. Az adatok a következők: A Magyarság Néprajza Györffy István által írt gazdálkodás cím fejezetei – az állattartás és a földművelés – összesen mintegy 140 oldal terjedelműek. A Magyar Néprajz második, Gazdálkodás kötetében több szerző által megírt ugyanezen fejezetek a korábbinak kétszeresét, 300 oldalt tesznek ki. Ez persze nem jelenti azt, hogy kétszer annyit tudunk, mint elődeink, és azt sem, hogy nincs további tennivalónk. Köszönöm szépen a figyelmüket.

Felhasznált irodalom

KÓSA László:

1976-78 A földművelés néprajzi vizsgálatának néhány fontos vonása (1945-1976)

In: TÁLASI ISTVÁN (szerk.): *Eredmények és feladatok az anyagi kultúra kutatásában.*

Dissertationes Ethnographicae 2. 76-88. Budapest

2001 A magyar néprajz tudománytörténete. 2. kiadás, Osiris, Budapest

K. KOVÁCS László:

1948 A magyar földművelő gazdálkodás kutatása. Budapest

OROSZ István:

1985 Néprajz és történettudomány. In: BARABÁS JENŐ (szerk.): *Tanulmányok az anyagi kultúra köréből.* Dissertationes Ethnographicae 5. 10-23. Budapest

PALÁDI-KOVÁCS Attila:

1973 Mit mondhat a gazdasági néprajz a közgazdaságtannak? *Ethnographia LXXXIV.* 366 – 376.

2002 Néprajzi feladatok, vállalkozások és az Akadémia (1929-1967) In: UJVÁRI ZOLTÁN (szerk.): *Tárgyunk az időben* 41- 53. Ethnika kiadás, Debrecen

TÁLASI István

1946/1979-80 Az Alföld kutatásának kérdései és problémái. In: BARTUCZ LAJOS (szerk.): *Az Alföldi Tudományos Intézet évkönyve I. (1944-45)* 1-35. Szeged és in TÁLASI ISTVÁN (szerk.): *Néprajzi tanulmányok, írások I.* Dissertationes Ethnographicae 3-4. 15-49. Budapest

1955/1979-80 Az anyagi kultúra vizsgálatának tíz éve (1945-1955) *Ethnographia LXVI* 5 – 56. és *Néprajzi tanulmányok, írások I.* Dissertationes Ethnographicae 3-4. 103–155. Budapest

1976-78a Kutatási törekvések a Tárgyi Néprajzi Tanszék negyedszázados fennállása alatt. In: TÁLASI ISTVÁN (szerk.): *Eredmények és feladatok az anyagi kultúra kutatásában.* Dissertationes Ethnographicae 2. 3-17. Budapest

1976-78b A magyar agrárétnográfia kutatásának negyedszázada. In: TÁLASI ISTVÁN (szerk.): *Eredmények és feladatok az anyagi kultúra kutatásában.* Dissertationes Ethnographicae 2. 321-357. Budapest

VITA a néprajztudomány és az agrártörténet együttműködéséről

1963 *Agrártörténeti Szemle* V. évf. 4. 558-578.

WELLMANN Imre:

1947 Néprajz és gazdaságtörténet. *Ethnographia LVIII.* 8-18.